

Roza ABDIKULOVA

TÜRKİSTAN VE ORTA ASYA COĞRAFYASI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

*Мақалада Түркістан мен Орта Азия
аймақтарының географиясына терең
зерттеу жасалады.*

*В статье проведено глубокое
исследование географии
Туркестана и Средней Азии.*

Günümüzde Orta Asya diye adlandırdığımız bölge daha önceleri geniş bir coğrafyayı kapsayan Türkistan'ın parçasıydı. Şu an daha çok Orta Asya diye ele alınıyor olmasına rağmen daha önceki yüzyıllarla ilgili tarihî araştırmalarda bu bölge Türkistan diye bahsedilmektedir. Bu iki terim üzerine iki mesele ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Orta Asya veya Türkistan dendiğinde, hangi coğrafik alanları göz önümüze getirmeliyiz. İkincisi, Türkistan veya Orta Asya adları tarihte ne zamandan beri vardır, nasıl şartlarda ortaya çıkmıştır.

İlk önce tarihi daha çok geçmişe dayanan Türkistan sözü Türklerin vatanı anlamını taşıdığı hepimize malumdur. V. V. Bartold Türkistan coğrafyasının sınırı hakkında bilgi verirken, VI. yüzyıllarda Türkler Orta Asya'da yaşadığı ilk zamanlardan itibaren onlar Oks'a (Amuderya) kadar yayıldığını belirtmektedir [1.419]. Böylece o dönemdeki Sasaniler zamanında Oks nehri onlarla Türklerin ortasındaki sınırı oluşturmuştur. X. yüzyıllarda İslam coğrafyacılara göre Türkistan diye Maverünnehir'in güney ve doğusunu adlandırmışlardır. O zamandaki Türkistan'ın bilinen şehirlerinden Kasan, Cend ve Şehrkentlerden bahsedilmektedir. E. Esin'in verdiği bilgiye göre Araplar VIII. asır başında Türkistan'a geldiği zaman Taşkent Türklerle meskun bir şehir idi, hatta Arap müverrihleri Taşkent'ten Şaş diye bahsettiklerinden haber vermektedir [2.28].

Edebiyatta ise, Türkistan Persiya ve Afganistan'ın komşusu olarak verilmektedir. XVI. yüzyıldan itibaren Özbeklerin yeni yerleri işgal etmesiyle Türkistan bölgesi Amuderya'nın güneyine kadar genişlemiştir.

XIX. yüzyılda Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı işgalinden itibaren bu coğrafyanın adı coğrafik isimden daha çok politonim (siyasi ad olarak) olarak kullanılmaya başladığını görüyoruz. Mesela, Türkistan vilayeti (oblast) olarak 1865-1867 yıllar arasında, Türkistan Genel-Valilik (General-Gubernatorluk) adıyla 1867-1886 yıllarında, Türkistan Krayı (bölgesi) olarak 1886-1918 yıllar arasında, Türkistan Sovyet Federatif Cumhuriyeti adıyla 1918-1920 yıllarında, Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak da 1920-1924 yıllar arasında adlandırılmıştır. Daha sonra da tarihte genel adlandırma olan Türkistan adı politonim olarak kullanılmaktan çıkıyor ve onun yerine 1924 yılından 1991 yılına kadar süren Özbek, Kırgız, Kazak, Tacik ve Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri gelmektedir. Böylece, günümüzde büyük bir coğrafik yerin adı olan Türkistan sözü Sincan bölgesinin ikinci adı olarak araştırmalarda, ilim dünyasında Doğu Türkistan adıyla kullanılmaktadır. Bunun dışında ortaçağda Yassı (daha önce

Şavgar) diye adlandırılan şehir günümüzde Türkistan adını taşımaktadır.

XIX. yüzyılda ise, Türkistan'a gelen seyahatçiler ve XIX. yüzyıla ait eserlerin adı genel isim olarak Türkistan, Asya, Asya-i Vusta ve Orta Asya adlarıyla vermektedir [3]. Bu isimlendirmelerin içinden Türkistan adı edebiyatta çok kullanıldığını görmekteyiz.

XIX. yüzyılda Türkistan'daki siyasi değişimden dolayı Batı araştırmacıları genel olarak Rus Türkistanı, Afgan Türkistanı ve Çin Türkistanı diye ayırmışlardır. Bazen de çok genel olarak Doğu ve Batı Türkistan diye adlandırmalar da mevcuttur. A. Vamberi XIX. yüzyılda İngiltere ile Rusya'nın Türkistan'a göz artmasına 'Asya oyunu' adını vermiştir. Gitgide Türkistan adının yerini Orta Asya sözünün almasına V. V. Bartold temel sebep olarak adı geçen bölgenin etnografik durumunu göstermekle, 1924 yılından sonra da belli bir zamana kadar Türkistan ve onun merkezi Taşkent'ten bu coğrafyadaki halkların meseleleri çözülegeldiğini de ifade etmektedir [1.420].

Haritaya bakıldığında Türkistan coğrafyasının toprağı gitgide Orta Asya adıyla küçüldüğü farkedilmektedir. Mesela, Türkistan Genel-Valiliğinin yeri ile Türkistan Cumhuriyeti'nin yeri ortasında büyük fark vardır. Halbuki, Türkistan çok geniş coğrafyayı kapsadığından Ulu Türkistan (Büyük Türkistan) diye adlandırıldığı bile tarihte malumdur.

Türkistan coğrafyası XIX. yüzyılda siyasî durumdan dolayı üç bölüme ayrıldığını görmekteyiz. Batı veya Rus Türkistanı- buna Kazakistan'ın güneyi ile şimdiki adlandırılan Orta Asya bölgesi; Doğu veya Çin Türkistanı-buna şimdiki Çin'deki Sincan otonom bölgesi; Afgan Türkistanı ise şimdiki Afganistan'ın kuzeyidir. Böylece, XIX. yüzyıldan itibaren Türkistan'ın coğrafik ve siyasî durumu değişti. Batı Türkistan 1867 yılında Rus Çarlığı'nın işgaline uğradı. Bolşevik devrimi sonrası da Türk boylarından farklı devletler kurulmasıyla bu bölgede Rusya büyük bir hakimiyet kurdu. Yüzyıllardır kullanılıp gelen Türkistan adının yerine Sovyet Orta Asyası adı kullanılmaya başladı. Batı Türkistan'da Rusya'nın yaptığı gibi Doğu Türkistan'a Çin, Sincan Uygur Otonom Bölgesi adını verdi.

Türkistan bölgesinin tarihi ve coğrafik durumu üzerine araştıranlara Z. V. Togan, V. V. Bartold'u örnek verebiliriz. Bunun dışında edebiyatta Türkistan'la ilgili eserler oldukça çoktur. Z. V. Togan kendi eserinde Türkistan'ın sınırları, mesahası ve arızaları üzerine çok geniş bilgi vermektedir. O, Türkistan'ı güneyden Gürgan ırmağı, Horasan dağları, Küpet dağı, Kuhi Baba dağı, Mezduran, Ak Dağ, Hindüğüş sırtları Mustag-Küenlün sıradağları; doğudan Şarki Türkistan'ın doğu sınırları; kuzeyden Cungarya ve Kazakistan'ın kuzey sınırlarını teşkil eden İrtiş havzası ve Aral-İrtiş su ayrımı hattının şimal yamaçları; batıdan Cenubi Ural Dağı, Yayık ırmağı, Volga'nın denize döküldüğü yer ve Hazar denizi ile sınırlamaktadır.

Özellikle, tarih içerisinde Türkistan üzerine V. V. Bartold'un '*Türkistan*' adlı ilmi makalesinin aldığı yeri büyüktür. Bunların dışında Rus jeologu İ. V. Muşketov (1850-1902) Orta Asya, Ural ve Kafkasya'yı araştırmıştır. Orta Asya'nın jeolojik ve orografik yönden ilk defa tasvirini yapmıştır. Onun G. D. Romanovski ile beraber yaptığı Türkistan'ın jeolojik haritası ile beraber '*Türkistan*' (C. 1-2, 1886-

1906) adlı eseri vardır. Yalnız bu eserde Türkistan'ın sadece coğrafik durumu ele alınmaktadır. O, Türkistan diye Hazar denizinden kuzey Buz okyanusuna kadar ve İran dağlarına kadarki bölgeyi vermektedir. Yalnız 'Türkistan' adlı eserine Türkistan coğrafyasının sınırlarının devamlı değiştiğini belirtmektedir. Sadece sınırları değil, Türkistan'ın coğrafyası içerisindeki bölgelerin adları da tarih içerisinde değişime uğradığını belirtmektedir [4.13]. Buna Küçük Buhara, Yettişaar, Altışaar ve Sincan isimleriyle Doğu Türkistan'ı örnek vermektedir.

N. Y. Biçurin' egöre, Türkler verimli vâdi olan Halha'dan Kaşgar'a kadarki bölgeye yerleşmişlerdir. Daha sonraları Pamir'den batıya doğru giden Amuderya, Sırderya bölgelerini almışlardır. Aral ve Hazar'dan kuzeye Ural'a doğru, daha sonra Altayların kuzeyinden Enisey'e kadar yayılmışlardır [5. 385].

Sovyetler döneminde Türkistan adının yerine geçen Orta Asya'nın toprağı ile eski Türkistan bölgesinin ortasında büyük fark vardır. Sovyet döneminde Orta Asya ve Kazakistan diye adlandırılan bölgeyi Türkiye'de Orta Asya Türk Cumhuriyetleri diye adlandırmaktadır. Halbuki, Orta Asya'ya Kazakistan'ın çoğu kısmı girmemektedir ve Orta Asya'da Tacikistan Cumhuriyeti de yer almaktadır.

Şu an adlandırdığımız Orta Asya, Avrasya kıtasının tam kalbindedir. Her yanı karayla kuşatılmış olarak, güneyde İran ve Afganistan, Doğuda Çin, kuzey ve batıda Rusya ile çevrilidir. Orta Asya'nın başlıca bozkırı batıda Hazar denizi, güneyde Hindukuş ve Pamir sıradağları, doğuda Tiyenşan dağlarıyla çevrilidir. Kuzeyinde ise sabit sınırları yoktur. Kazak steplerinin Sibiry bozkırlarına karıştığı, sayısız gölün yer aldığı bölgedir. Dağlarda binlerce akarsuyun kaynağı bulunmakla beraber yalnızca ikisi belirli bir mesafe katedip Aral gölüne dökülmektedir.

Amuderya Hindukuş dağlardan doğar, Orta Asya'nın güney sınırı boyunca Afganistan ve İran topraklarını yalayarak geçer ve Aral'a kavuşur. Sırderya Tiyenşanlardan doğar Fergana vadisini aşarak Kızilkum çölününün kuzeyinden geçip Aral'a dökülür [6. 14]. Böylece Amuderya'nın kuzeyi ve daha sonra Amuderya ve Sırderya arası ilk Türkistan'ın temel toprağını oluşturan bölgeyi teşkil etmektedir.

KAYNAKLAR

1. Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1997
2. ESİN, Emel; Türkistan Seyahatnamesi. TTK, Ankara, 1997.
3. FINDLEY Carter Vaughn; **Dünya Tarihinde Türkler**. Çev. Ayşen ANADOL. Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006; LİGETİ, L; **Bilinmeyen İç Asya**. Macarcadan çev. Sadrettin KARATAY. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998; MEHMET EMİN EFENDİ; **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat**. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000; SCHUYLER. E. **Türkistan Seyahatnamesi**. Çev. Ahmed KOLAĞASI; Вамбери А. Очерки Средней Азии. (Дополнение к путешествию по Средней Азии). -Москва, 1868; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. (Из Тегерана через туркменскую пустыню по

- восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд. предпринятое в 1863 году с научную целью по поручению Венгерской Академии в Пеште членом ея А. Вамбери.). -Москва, 1865; Мартенс Ф. Ф. Россия и Англия в Средней Азии. -С.-Петербург. 1880.
4. Мушкетов И. В. Туркестан. Петроград, 1915.
 5. Бичурин Н. Я. (Накинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы, 1998.
 6. RAŞID, Ahmed: *Orta Asya'nın Dirilişi*. İstanbul, 1996.
 7. TATAV Yayınları, İstanbul, 2003.
 8. TOGAN, Zeki Velidî: *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 1981.
 9. TOGAN, Zeki Velidî: *Türk İli, Türkistan Tarihi*, İstanbul, 1980.
 10. TOGAN, Zeki Velidî: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1980.
 11. Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья. «Киргизгосиздат», -Фрунзе, 1943.
 12. Галузо П.Г. Туркестан колония. (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года).-Москва, 1929.
 13. Грулев М. Соперничество России и Англии в Средней Азии.-С.-Петербург, 1909.
 14. Де-Лакость Г. Россия и Великобритания в Азии. -Ташкент, 1908.
 15. Исиев Д.А. Уйгурское государство Йэгтишар (1864-1877). «Наука». -Москва, 1981.
 16. Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. -Москва, 1950.
 17. Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии. (первая половина XIX века). -Москва, 1974.

RESUME

Roza Abdikulova (Bishkek)
The research of geography of Turkestan
and Central Asia

This article deals with deep reseach of geography of Turkestan and Central Asia.